

УДК 94(47).02

Марина Семененко, Костянтин Рахно

ЕЛЕМЕНТИ СХІДНОЇ КУЛЬТУРИ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ЧОРНІЙ МОГИЛІ. Частина перша

ELEMENTS OF EASTERN CULTURE IN THE CHORNA MOHYLA IN CHERNIHIV. The first part

DOI: 10.58407/litopis.250501

© М. Семененко, К. Рахно, 2025. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-5444-500X>, <https://orcid.org/0000-0002-0973-3919>

Мета статті – розглянути східні етнокультурні впливи у поховальному обряді й інвентарі Чорної могили – найбільшого середньовічного кургану Східної Європи, який розташований у Чернігові й класифікується як скандинавське поховання. **Методологічно** робота здійснена на основі порівняльно-історичного підходу. **Науковою новизною** дослідження є обґрунтування та уточнення як етновизначальних рис поховального обряду цих пам'яток, так і етнічної належності похованих, порівняно з раніше прийнятими в історіографії. **Висновки.** Показано, що ідентифікація Чорної могили як скандинавського поховання є децю передчасною. «Західні» культурні впливи в її поховальному обряді, імовірно, пов'язані з балтійськими слов'янами та їхнім кельтським субстратом. Натомість «східні» ведуть у світ іраномовних кочовиків – скіфів, сарматів, аланів та їхніх осілих родичів. Вони вказують на давні тривалі зв'язки з Персією, Согдам та на спадщину іраномовних степових племен, які взяли участь у етногенезі сіверян. Окремі елементи культури також примушують погодитися з можливістю індоарійського субстрату в середньовічного населення Сіверщини. Наявність у похованні, а також у самому тогочасному місті Чернігів, елементів східної культури дозволяє припустити, що зв'язки чернігівської династії зі Сходом і Заходом забезпечували їм особливий статус на Лівобережжі.

Ключові слова: курган Чорна могила, Чернігів, Київська Русь, князівські кургани Східної Європи, поховальний обряд, поховальний інвентар.

The purpose of the article is to examine the Eastern ethnocultural influences in the burial rite and inventory of the Chorna mohyla – the largest medieval burial mound in Eastern Europe, which is located in Chernihiv and is classified as a Scandinavian burial. **Methodologically**, the work was carried out on the basis of a comparative-historical approach. **The scientific novelty** of the study is the substantiation and clarification of both the ethno-defining features of the burial rite of these monuments and the ethnicity of the buried, compared to those previously accepted in historiography. **Conclusions.** It is shown that the identification of the Chorna mohyla as a Scandinavian burial is somewhat premature. “Western” cultural influences in its burial rite are probably associated with the Baltic Slavs and their Celtic substratum. Instead, the “eastern” ones lead to the world of Iranian-speaking nomads – the Scythians, Sarmatians, Alans and their settled relatives. They point to ancient long-standing ties with Persia as well as Sogdia and to the heritage of Iranian-speaking steppe tribes who participated in the ethnogenesis of the Siverians. Certain elements of culture also force us to agree with the possibility of an Indo-Aryan substratum in the medieval population of Siverians. The presence of elements of Eastern culture in the burial, as well as in the contemporary city of Chernihiv itself, suggests that the connections of the Chernihiv dynasty with the East and the West provided them with a special status on the Dnieper Left Bank.

Key words: Chorna mohyla mound, Chernihiv, Kievan Rus, princely mounds of Eastern Europe, funeral rite, funeral inventory.

На території сучасного Чернігова, у центральній його частині, біля Свято-Успенського Селецького монастиря на подвір'ї приватної школи (до 1919 р. – духовної семінарії) висоціє курган, зведений у середні віки. Він розташований за межами міських укріплень, що існували на час його спорудження, неподалік них. Перша звітка про нього, як гадають окремі вчені, міститься вже в Іпатіївському літописі під 1147 р.: «И ста Изяславъ, идѣже есть Черная могила»¹. Біля неї великий князь київський Изяслав призначив зустріч своєму братові Ростиславу під час їхньої війни проти Святослава Ольговича та його родичів і союзників. Причому, з контексту цієї звістки цілком зрозуміло, що в цьому та наступних епізодах ідеться справді про околиці Чернігова. Отже, традиційна назва кургану, що існує донині, цілком автентична, носить літописний характер. Вона зберігалася впродовж століть. 1786 р. О. Шафонський уклав роботу «Черниговского намѣстничества топографическое описание с краткимъ географическимъ и историческимъ описаніемъ Малыя Россіи, изъ частей коей оное намѣстничество составлено», де писав про походження назви міста Чернігів: «Одни приписываютъ оное основателю и владѣтельному его Князю, Черному именуемому, которому въ честь и память за одержанную надъ Козарами побѣду, жители города Чернигова на томъ мѣстѣ, гдѣ онъ подъ городомъ погребень, пасыпали большую могилу и называли ее Черною»². Чернігівські народні перекази про найбільші кургани міського некрополя включали оповідь про князівну Черну (Церну, Цорну, Чорну) та її батька Черніга, або ж князя Чорного. Ці оповіді доводилося, зокрема, чути Т. Шевченку, коли він описував за завданням Археографічної комісії чернігівські старожитності. Романтична версія переказу оповідала про матримоніальні домагання ворожого (древлянського) князя, про розгром міста під час відсутності тут князя Черніга й князівну, що кинулася з високого терема, бо не бажала ганебного заміжжя як полонянки. Варіант легенди про князівну Черну, що оплакувала друга, убитого чужинцями, і мстилася за нього, походив зі стародавнього місцевого літопису й пов'язував загибель князівни з хозарськими часами. Усна традиція також зберегла легенду про князівну Чорну – провідницю «нехрещеної» дружини, «ханшу», дівчину-амазонку, яку насмерть вразив посохом «владика» з монастиря, а тоді земля здулася курганом і сховала від білого світу нехрещене тіло. Варіант легенди асоціював смерть князівни-войовниці з обрядом хрещення³.

Цей найбільший киеворуський курган, який місцеві перекази пов'язували з князем Чорним, засновником міста, – унікальна пам'ятка культури дохристиянської Русі. У ньому було виявлено шедеври найдавнішого руського мистецтва. Курганний насип дуже великий, не можна порівняти з розмірами курганів рядового сільського населення. Заввишки він був приблизно 11 м, завширшки приблизно 40 м, 125 м – довжина кола, 7 м – рів навколо, що не зберігся. Унікальними є не лише його розміри, але й обрядовість, а також поховальний інвентар. Курган був розкопаний у 1872–1873 рр. уродженцем Новгород-Сіверщини, українським археологом і істориком Д. Самоквасовим. Матеріали були оприлюднені дослідником у низці публікацій, зокрема у відомій книзі «Могили руської землі» (1908)⁴. Частина знайдених предметів у 1874 р. передано до Музею імператорського Університету св. Володимира в Києві, фрагмент кострища, вирізаний монолітом, потрапив до Музею Чернігівської Вченої Архівної Комісії, деякі знахідки опинилися в особистих колекціях В. Антоновича та інших осіб. Проте основна частина знахідок з 1892 р. зберігається у Державному (раніше – Імператорському Російському) історичному музеї в Москві, через що їхнє дослідження проводиться переважно зарубіжними вченими.

Насип, як показали розкопки Д. Самоквасова, було споруджено на місці поховального багаття, у якому, імовірно, були спалені останки трьох похованих: дорослого чоловіка, молодого чоловіка (підлітка?) та жінки. Збереглися залишки прямокутної поховальної споруди, не заглибленої в землю, та різноманітний інвентар, що включав два мечі, два сфероконічні шоломи – один більший, з рештками парчевої шапки, інший менший, дві кольчуги з декоративними облямівками з мідних кілець у плетінні, шаблю, десять наконечників списів, бойову сокиру, стріли, які, очевидно, лежали в сагайдаку (дванадцять наконечників), від якого збереглися залізні накладки, п'ять ножів, деякі з кістяними колодками; точильні бруски, один з яких був у срібній із позолотою оправі, рештки щитів, імо-

¹ Полное собрание русских летописей / Издание Археографической комиссии. Санкт-Петербург: Печатня В. Голвина, 1871. Т. II: Летопись по Ипатскому списку. С. 251.

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оное наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским. С четырьмя географическими картами. В Чернигове, 1786 г. Киев: Университетская тип-я, 1851. С. 247.

³ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. Сборник Музея антропологии и этнографии. Санкт-Петербург: Центр «Петербургское востоковедение», 1999. Т. XLVII: Женщина и вещественный мир культуры у народов России и Европы. С. 15–16.

⁴ Самоквасов Д. Могили русской земли. Москва: Синодальная тип-я, 1908. С. 197–201.

вірно, дерев'яних, обшитих бронзовим листом за допомогою залізних заклепок; стремена, поясні кільця та наконечники пояса, срібну фібулу для плаща. У процесі реставрації маси залізних речей, що скипіли, виявлено уламки ще не менше трьох мечів. Біля ніг воїна було покладено двох загнущаних коней: знайдені кістки коней, кільця від вудил, дві пари стремен округлої форми. Залишками речей, що належали жінці, були скроневі кільця, зливки срібла, золота та скла від прикрас, що розплавилися, уламки кістяних гребенів, глиняне кружало і бронзова та кістяна проколки. Біля ніг жінки лежало десять залізних серпів, там само були кістки бика чи корови, зерна злаків. Знахідки замку та ключів, можливо, пов'язані з язичницьким ритуалом «замикання» покійника на місці поховання. Крім того, на вогнищі було знайдено долота, струг у купі зброї, із західного боку неправильним півколом – рештки дванадцяти невеликих дерев'яних відер із залізними обручами та дужками й два глиняні горщики. Великий інтерес становлять знахідки понад сотні гральних бабок, бронзової бочкоподібної битки та напівсферичних кістяних фігурок з позначками очків від одного до шести, що слугували для якоїсь гри. Найважливіші предмети озброєння (кольчуги, шоломи, мечі) є парами. Цей факт підтверджує, що двоє похованих були чоловічої статі.

Після спалення було споруджено первинний насип семиметрової висоти, на приплюснутій вершині якої помістили вилучені з вогнища рештки покійних й обгорілі предмети озброєння. У ході заупокійного ритуалу на залишки похоронного вогнища в ногах у покійних був поставлений великий залізний казан, наповнений баранячими та пташиними кістками, що не побували у вогні, та кlapттями вовни, поверх яких лежала голова барана. Біля казана перебували бронзова жарівня з вугіллям, два предмети, що спершу були атрибутовані як двогострі жертвні ножі – скрамасакси. Разом із казаном на вогнище було покладено ритуальні предмети, що теж не були тронуті вогнем: невелику бронзову антропоморфну фігурку в сидячій позі, очевидно, божка, і два ритони для пиття, виготовлені з рогів тура (*Bos primigenius*), прикрашені у верхній частині розкішним срібним окуттям і квадратними накладками в середніх частинах. Серед знахідок цієї частини комплексу було виявлено дві золоті візантійські монети імператорів Василя I і Костянтина IX 869–879 рр. (половина ще однієї такої розрубаної монети братів Костянтина X і Романа II 945–959 рр., що не постраждала від вогню, збереглася на вогнищі). Потім, після здійснення проміжкового обряду тризни, процес спорудження насипу було завершено, причому він досяг 11 м заввишки. На його вершині встановлено стовп. Багатство поховального інвентаря однозначно свідчить про високий соціальний статус та матеріальний рівень похованих (мал. 1).

Мал. 1. Турячі роги зі срібним окуттям з Чорної могили.

Візантійські монети⁵, а також факт скоєння такого багатого поховання за язичницьким обрядом указують на дату близько 960 р., у разі, до 988 р. – часу офіційного прийняття християнства, події, безумовно, актуальної для найбільших центрів південної частини Київської Русі. Існує й альтернативне бачення⁶ – 980–1025 р., за яким такі масштабні язич-

⁵ Рыбаков Б. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1949. № 11. Т. I. С. 28–29.

⁶ Шишлина Н., ван дер Плихт Й., Севастьянов С., Кузнецова О., Мурашева В., Каинов С., Зозуля С., Шевцов А. Радиоуглеродное AMS-датирование экспонатов Исторического музея: результаты и обсуждение. *Известия Самарского научного центра Российской академии наук*. Самара, 2017. Т. 19. № 3 (2). С. 399.

ницькі похорони відбулися вже після хрещення Русі, на поч. XI ст., але зрозуміло одне, що курган береже в собі знання про язичницьку культуру на території міста. До того ж, саме облаштування курганів свідчить про відмінну від християнства релігійну свідомість і пов'язане зазвичай з близькими до індоіранських віруваннями у велику гору, на якій перебувають боги і яку символізує курганний насип⁷. Про язичницьке віросповідання свідчить і розрубана монета з ликом Христа⁸. Оскільки сучасні знання про дохристиянське минуле Чернігова достатньо бідні, то Чорна могила є безцінним джерелом інформації.

Окрім величини курганного насипу, який вважається найбільшою рукотворною землею спорудою Східної Європи доби Середньовіччя, вражає кількість предметів, які були спалені з покійними та покладені в курган на тризни. Це виразна вказівка на соціальний статус похованих. Чорну могилу неدارма порівнюють із меморіальним курганом датського короля Харальда I Гормссона, прозваного Синьозубим (911–986), у Ютландії⁹. «Грандіозні розміри курганного насипу та багатство похоронного інвентарю Чорної могили не можуть прямо вказувати на князівський статус осіб, які правили на Дніпровському Лівобережжі у другій половині X ст., але роблять мізерними спроби звести їх до рівня воєводи чи посадників. Великі кургани Чернігова у європейському Середньовіччі можна порівняти лише з королівськими курганами Уппсали, зведеними у VI–VII ст., та двома монументальними похованнями в Еллінгу в центральній Ютландії (X ст.). Важко уявити, що таких почесностей посмертно удостоїлися особи, які лише перебували (серед великої кількості інших) на службі у київського князя», – зазначав історик В. Лушин¹⁰. До Великих курганів Чернігова дослідник відніс, окрім Чорної могили, більш ранні кургани Гульбище на Болдиній горі та Безіменний, теж розкопані Д. Самоквасовим 1872 р.¹¹ У Гульбищі на рештках поховального вогнища в безладному стані були знайдені клинок, відомий як найбільший киевський меч, шолом, щит, наконечник піхви, два списи, стріла, уламок сокири-келепа, кістяні накладки від лука, вудила й дві пари стрімен, кресало, ніж, велике дерев'яне відро для меду, що нагадувало образи богатирів із билин про Чернігів, та ін. Разом із воїном була спалена жінка. Після її кремації збереглася велика кількість скляних намистин. Крім того, було виявлено близько двох сотень зливків скла, срібла й золота, фрагменти рогового гребеня. Вірогідно, біля ніг похованої лежали зерна жита, пшениці й ячменю. Ритуальний казан для тризни був вище кострища. Знахідка на кострищі саманідського діргема 895–896 рр. дозволила датувати Гульбище поч. X ст.¹² Близькими за часом, поховальним обрядом та інвентарем до Гульбища були Безіменний і ще два великих кургани, що знаходилися неподалік. У Безіменному не було знайдено зброї, лише сокиру, ніж, вудила, пряжки, точильний камінь, обручі від дерев'яного відра, серп, бронзові гудзики та бляшки, уламок кістяного гребеня. Однак це були не єдині такі кургани в міських межах. Близький за розмірами до Чорної могили курган за 400 м на північний схід був знесений у присутності чернігівського повітового маршалка А. Рігельмана після перепланування міста Чернігова 1802–1804 рр. У зрітому кургані було знайдено турячий ріг у срібному окутті з рослинним орнаментом, вістря якого вінчала срібна орлина голівка, розплавлену на поховальному вогнищі кольчугу та кілька маленьких тонких монет. У 1943–1945 рр. під час розбирання стін П'ятницького монастиря був знесений курган на східному кінці П'ятницького поля (території стародавнього Торгу), який переважав за розмірами насип чернігівського кургану Гульбище та великі кургани Гньоздова на Смоленщині. Було виявлено дуже багато супровідного інвентаря, та, на жаль, навіть перелік категорій зброї не зберігся. Курган, знесений 1968 р. на західному кінці П'ятницького поля (нині сквер Магдебурзького права перед Красною площею) Чернігова, на який у XIX ст. перейшла назва кургану княжни Чорної, мав такі ж розміри¹³. Аналогією знаменитого чернігівського кургану визнають і Шум-гору – екстраординарну за розмірами сопку понад 12 м заввишки та 100 м у перетині, над р. Лугою на Новгородщині¹⁴, яку місцевий переказ вважає могилою князівського родоначальника Рюрика.

⁷ Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях в дохристианской Руси: (По археологическим материалам кургана Черная Могила). *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2006. № 2 (26). С. 137.

⁸ Чернецов А. Турій рог из Черной Могилы (опыт интерпретации декора). *История, археология и этнография Кавказа*. Махачкала, 2024. Т. 20. № 2. С. 407.

⁹ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 9.

¹⁰ Лушин В. К вопросу о дате Черной могилы. *История. Археология. Культура. Материалы и исследования*. Зимовниковский краеведческий музей, 2019. С. 30.

¹¹ Там само.

¹² Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 37–38; Його ж. *Язычество древней Руси*. Москва: Наука, 1987. С. 314.

¹³ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 9–10.

¹⁴ Там само. С. 9.

Важливим питанням є соціальний статус похованих у Чорній могилі. Більшість дослідників наразі вважає їх князями чи членами князівського роду¹⁵. Їх порівнюють із літописними Туром, який заснував м. Турів, і Рогволодом, який прийшов із «замор'я» і сів князювати в Полоцьку¹⁶, тим більше, що літопис, здається, повідомляє про те, що князівський рід, який утвердився у сіверян, був споріднений з полоцьким¹⁷. В особі такого князя поєднувалися військові й жрецькі функції¹⁸. Останні дослідження речей у Чорній могилі дають можливість, за аналогією зі скандинавськими похованнями, класифікувати один з вірогідних ножів як жезл-скіпетр. Раніше їх вважали скрамасаксами, але виявлена під час реставрації на одному з них срібна інкрустація в стилі Еллінг, а також конструктивні особливості (насамперед відсутність різальних лез) не дозволяють далі вважати їх ножами. Було висунуто припущення, що ці предмети є жезлами, які символізують владу¹⁹. Подібні жезли, що відображають високий соціальний статус, відомі з могильника Бірка у Швеції, з Гньоздова та з поховання на оз. Заликов'є в Торопецькому р-ні Тверської обл. Тим часом гіпотези про вплив шаманізму на германську релігію призвели до того, що в деяких дослідженнях будь-який довгастих предмет у скандинавському контексті став розглядатися як жезл шамана. Не всі вчені з цим згодні²⁰. Але важливо розуміти, як зазначив В. Нефьодов, що в Чорній могилі у всякому разі поховані люди, які мали величезну сакральну та військово-адміністративну владу²¹.

Ступінь же автономності цих династій поки залишається дискусійним. Уродженець Чернігова, археолог Ю. Шевченко, обговорюючи легенди про князівну Чорну, не дарма пригадав билину про Ставра Годиновича – чернігівського боярина, який хвалився Володимиру Красне Сонечко ратною звитягою своєї дружини. Ще одна чернігівка, Настасія Дмитрівна, також бере участь у діяннях мужів, допомагаючи Кошцю проти іншого Годиновича – Івана. При цьому не лише бояри, як Ставр, але й торговий гість, як билинний Дмитро, батько Настасії, можуть титулуватися в епосі «вольным царём черниговцем»²².

Свого часу український історик В. Пархоменко визнав достовірними народні перекази про боротьбу князя Чорного з древлянами та його зв'язок із виникненням Чернігова²³. Назва міста дійсно походить від особового імені Чьрнѣгъ²⁴. Коли ж узяти до уваги думку В. Лушина й додати до неї усну історію, виходить, що гіпотеза про заснування міста князем Чорним цілком має право на існування. Проте можна припустити, що йдеться не про князя з Чорної могили, а про династію князів Чорних, яка, імовірно, існувала в Чернігові до часів великого князя Володимира й хрещення Русі. Якщо розглянути серію курганів Чернігова як єдиний комплекс і проаналізувати кількість речей у них, можна зробити висновки про збагачення військово-адміністративної еліти міста (князівського роду) до сер. X ст.

Питання етнічного походження похованих у кургані досі лишається відкритим. На вирішення цього питання суттєво впливає норманізм – історична теорія, за якою формування державності Русі відбулося виключно завдяки скандинавам. Ця теорія, свого часу схвалена класиками марксизму, у тій чи іншій формі була панівною в радянській історичній науці, а згодом, у більш радикальних виявах, була підхоплена сучасною російською й части українською наукою, часом поєднуючись зі звеличенням Хозарського каганату як буцімто прогресивного та віротерпимого державного утворення. Відтак норманам приписувалося походження назви «Русь» і князівської династії; усі дані про варягів, які відігра-

¹⁵ Петрухин В. Большие курганы Руси и Северной Европы. К проблеме этнокультурных связей в раннесредневековый период. *Историческая археология. Традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д.А. Авдусина*. Москва: Памятники исторической мысли, 1998. С. 368; Його ж. Русь в IX–X вв. От призвания варягов до выбора веры. Москва: Форум, Неолит, 2013. С. 321–322; Його ж. Древняя Русь. Народ. Князья. Религия. Из истории русской культуры. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. I. С. 250–251.

¹⁶ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 18.

¹⁷ Полное собрание русских летописей. С. 6.

¹⁸ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 34.

¹⁹ Каинов С. «Большой» меч из Чёрной могилы (предварительные итоги нового этапа изучения). *Земля наша велика и обильна...: сборник статей, посвященный 90-летию А. Кирпичникова*. Санкт-Петербург: Книжная тип-я, 2019. С. 125; Лушин В. К вопросу о дате Черной могилы. С. 21.

²⁰ Мусин А. Скандинавское язычество на Востоке по данным археологии: общее и особенное. *Российский археологический ежегодник*. 2012. № 2. С. 578–579.

²¹ Нефёдов В. Ранние этапы политогенеза на территории Смоленской земли (конец IX – первая половина XI в.). *Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства. Сб. мат. междунар. науч. конф. (Вологда–Кириллов–Белозерск 6–8 июня 2012 г.)*. Вологда: Древности Севера, 2012. С. 102.

²² Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 15.

²³ Пархоменко В. Князь Чорний (До питання про добу Сіверянської колонізації Подесення). *Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесяти річниць життя та п'ядесяти років наукової діяльності*. Київ: Друкарня Української Академії Наук, 1927. С. 380–382.

²⁴ Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Упор. І. Желзняк, А. Корепанова, Л. Масенко, О. Стрижак. Київ: Наукова думка, 1985. С. 174; Чучка П. Слов'янські особові імена українців: історико-етимологічний словник. Ужгород: Ліра, 2011. С. 359.

ли важливу роль у становленні вітчизняної державності, тлумачилися на користь норманської теорії, самі варяги розумілися як вихідці зі Скандинавії, а багато археологічних знахідок тлумачилися як свідчення культуртрегерської ролі скандинавів. Це стосується й чернігівських великих курганів. Російський учений В. Петрухін, віддавши історію Русі норманам і хозарам, узагалі вбачав у Чорній могилі ударну «міжнародну» будову доби раннього феодалізму: «Слов'яни, нормани і хозари звели своєму ватажкові єдиний монумент»²⁵. В. Седов і О. Моця теж гадали, що поховальний інвентар кургану – дари від різноетнічної дружини, що включала й скандинавів²⁶. Проте ні наявність речей скандинавського виробництва або схожих на скандинавські, ні подібність якихось елементів поховального обряду в Чорній могилі до скандинавських не дають підстав для суджень про етнічну належність осіб, яких поховали там. Тим більше, що й стосовно варягів учені насправді вагаються, скандинави вони чи балтійські слов'яни.

Отож, мета цього дослідження – дослідити на прикладі кургану Чорна могила, які ще, окрім скандинавського, культурні впливи були в дохристиянському Чернігові.

«Книга», вона ж «Записка», арабського мандрівника, дипломата та місіонера Ахмада ібн Фадлана, який відвідав Поволжя у 922 р. у складі посольства багдадського халіфа, зберегла яскраву картину кремації знатного руса. Хоча у випадку Чорної могили йдеться про дорослого сіверянського правителя, учені давно відзначили чимало рис поховального обряду, що відповідають описові²⁷.

Аналіз та реставрація численного інвентарю з Чорної могили тривають²⁸. На цей час повністю розчищено позолочену фігурку божества, що сидить навпочіпки, частково – меч, шолом, один із «жертвних ножів», наконечники стріл, на одному з яких була виявлена інкрустація кольоровим металом²⁹. Поступово розкриваються додаткові обставини поховання.

Наприклад, лише з 1996 р. стало можливим говорити про спалення в лодії, оскільки саме тоді під час експонування матеріалів Чорної могили на виставці «Шлях із Варяг у Греки і з Грек» вдалося виявити лодійні заклепки, що входили в інвентар кремації³⁰. Учені завдяки ним дійшли висновку, що князь був спалений у лодії, поміщений на чотирикутне похоронне багаття³¹, як і рус в описі ібн Фадлана. На користь лодії, можливо, говорить і наявність у кургані теслярського інструмента³². Кремація має паралелі у скандинавів, де вона вважалася встановленою законом відносно поховання знатних мужів та конунгів. Згідно із Саксоном Грамматиком (5.8.1), у дуже давні часи данським конунгом Фроді був утверджений едикт, за яким поховальним вогнищем для представників родо-племінної знаті мав бути їхній власний корабель, причому тіла керманічів віддавалися вогню на одному кораблі десятком, але вождів та конунгів слід було спалювати кожного на своєму корабелі³³. Так начебто був упорядкований поховальний обряд. Проте скандинави не спалювали лодію на березі, а завжди відправляли її у плавання. На кораблі розпалювали поховальне вогнище, вмістивши туди тіло й інвентар, і зіштовхували його з котків у відкрите море. Саме так описане спалення поховального корабля в «Беовульфі» (32–48)³⁴, у «Молодшій Едді»³⁵ в сазі про Інґлінґів (XXIII) з «Кола земного» Сноррі Стурлусона³⁶, а також у виписках Аріґріма Йонссона з «Переліку королів Швеції»³⁷, де, зокрема, пояснюється, що саме так корабель направляється у володіння Одіна. Кенотаф скандинави наси-

²⁵ Петрухін В. К начальной истории русского искусства. Ритон из Чёрной могилы и тюркско-иранская традиция. *Этноязыковая и этнокультурная история Восточной Европы*. Москва: Индрик, 1995. С. 217.

²⁶ Седов В. Древнерусская народность: Историко-археологическое исследование. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 211–212; Моця О. Населения Південно-Руських земель IX–XIII ст. (За матеріалами некрополів). Київ: Інститут археології АН України, 1993. С. 135.

²⁷ Рыбаков Б. Язычество древней Руси. С. 307–310.

²⁸ Петрухін В. Обычай «вторичного» погребения и христианизация языческих правителей в Северной и Восточной Европе: от Саттон-Ху до Киева. *Высо дружба. Сборник статей в честь Т.Н. Джаксон*. Москва: Университет Д. Пожарского, 2011. С. 343.

²⁹ Каинов С. «Большой» меч из Чёрной могилы... С. 127.

³⁰ Лушин В. К вопросу о дате Черной могилы. С. 21.

³¹ Щавелев А., Щавелев С. Черная могила. *Вопросы истории*. 2001. № 2. С. 135–136; Щавелев А. Заметки о деталях погребения в кургане «Черная могила». *Слов'яни і Русь: археологія та історія. Збірник праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України П. Толочка з нагоди його 75-річчя*. Київ: Стародавній Світ, 2013. С. 353; Петрухін В. Большие курганы Руси и Северной Европы. С. 365; Його ж. Русь в IX–X вв. От призвання варягов до вибору вери. С. 312; Його ж. Обычай «вторичного» погребения... С. 343.

³² Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях... С. 139.

³³ Саксон Грамматик. Деяния данов. В 2-х т. (16 кн.) / Пер. с лат. А. Досаева, ред. И. Настенко. Москва: «SPSL»–«Русская панорама», 2017. Т. 1: Книги I–X. С. 180.

³⁴ Беовульф / Із англосаксонської розміром оригіналу пер. О. О'Лір; ред. К. Шрей, О. Фешовець. Львів: Астролябія, 2012. С. 8.

³⁵ Стурлусон С. Младшая Эдда. Ленинград: Наука, 1970. С. 49.

³⁶ Стурлусон С. Круг Земной. Москва: Наука, 1980. С. 23.

³⁷ Толкин Дж. Профессор и чудовища. Санкт-Петербург: Азбука-классика. 2006. С. 193–194.

пали не на місці спалення корабля, а на місці його відплиття, що ж до попелу спалених на вогнищі померлих, то його, згідно із заповітом Одіна, належало закопувати в землю або викидати в море³⁸. Виходить, поховальний обряд Чорної могили, як і описаний ібн Фадланом, лише нагадував скандинавський частково, але не був йому тотожним, а отже, його практикував інший етнос, який мав інакші, відмінні уявлення про потойбічний світ і шлях туди.

З розкопок у Ральсвіку на населеному слов'янами острові Рюген відома схожа кремація у великому кораблі з подальшим зведенням над місцем кремації кургану, що перегукується і з повідомленням Ахмада ібн Фадлана³⁹. Прихильники скандинавської ідентифікації також указують на віддалені паралелі до поховального обряду Чорної могили у Вестланні в Західній Норвегії, зокрема в синхронній (X ст.) кремації в лодії в Мьоклекбусті. Проте там після спалення воїна в лодії кальциновані кістки були зібрані в казан (ірландської роботи), цей казан був накритий умбонами від щитів, а поряд із казаном лежала шкура цапа, в яку були загорнуті кістки свині, крім того, над казаном була накладена купа зброї. У Гньоздовому казані використовувався як поховальна урна та в одному випадку був загорнутий у тканину, а в іншому – у хутро. Проте в чернігівському кургані кістки були не зібрані в урни, а розсіяні по кострищу⁴⁰. Згадана риса поховального обряду у Вестланні й Гньоздовому показує інший, кельтський вплив, оскільки, наприклад, у валлійських переказах описувався чарівний казан, в який треба було покласти вбитого воюка, щоб той наступного дня ожив⁴¹. Казан був характерним культовим атрибутом кельтів, починаючи з «князівських» курганів VII–V ст. до н.е. Наприклад, у кургані Гохдорф (Німеччина) в ногах у похованого стояв величезний казан (ємністю 500 л). Він посідав особливе місце в кельтських культах, виступаючи символом достатку, безсмертя, у ньому варилося їжа богів, збиралася кров жертв, над ним давалася присяга у вірності і здійснювався обряд побратимства, за допомогою казана ворожили – рука невинного не повинна була постраждати в киплячій воді. На знаменитому казані з Гундеструпа (знайденому в болоті на території Ютландії, але роботи кельтських майстрів), зробленому зі срібла та вкритому позолоченими рельєфами, були зображені триголовий бог, бог із кільцем, на шиї в них одягнуті гривни. Там само розташована сцена жертвоприношення, на якій людину кидають у казан. Казан величезний – його перетин майже 70 см, місткість близько 90 л. Він цілком міг представляти «невичерпний» казан богів, від якого походила й священна чаша Грааля. У гарячому джерелі в селі Лагошть (Чехія) в казані було знайдено багатий кельтський скарб, який складався з 2000 предметів – монет, фібул, браслетів. Символом достатку в кельтів були роги для пиття, а цапів, поряд із іншими домашніми тваринами, приносили в жертву, і в одній із жертвних ям / колодязів кельтів у Фельбах-Шміден лежали досить великі дерев'яні фігури двох цапів і оленя⁴².

Велику роль відігравав спис. Друїд міг обвести списом коло і, віткнувши вістря в землю, викликати воду⁴³. Є підстави розглядати Ютландію як своєрідний центр діяльності жрецького прошарку кельтів, бо саме там виявлено найбільшу кількість гривен та жертвні казани гундеструпського стилю. Це підтверджується й розповіддю Страбона (VII.2.3), що в народі кімврів, які мешкають у Ютландії, жриці ведуть полонених до «мідної жертвовної посудини»⁴⁴. Історик С. Цветков теж визнав, що казани – це одна з відмітних ознак кельтських поховань⁴⁵. Історик А. Кузьмін гадав, що саме кельтські культові казанки можуть пролити світло на призначення казанків у похованнях Приладожжя, і звертав увагу на те, що казани зустрічаються також у могиляниках Гньоздова й Верхнього Поволжя⁴⁶.

Кремація в лодії дещо корегує твердження, що обряд Чорної могили типологічно надзвичайно точно відповідає східноіранським поховальним обрядам зі спаленням каркасної споруди⁴⁷, однак степові елементи обряду все ж дуже помітні. Східні риси простежуються

³⁸ Стурлусон С. Круг Земной. С. 14.

³⁹ Пауль А. Балтийские славяне: от Рерика до Старигарда. Москва: Книжный мир, 2015. С. 34–35.

⁴⁰ Петрухин В. Большие курганы Руси и Северной Европы... С. 365–366; Його ж. Русь в IX–X вв. От призвания варягов до выбора веры. С. 312; Його ж. Обычай «вторичного» погребения... С. 343.

⁴¹ Мабиногон: Волшебные легенды Уэльса / Пер., вступ. ст. и примечания В. Эрлихмана. Москва: Ладомир, 1995. С. 64, 75.

⁴² Русанова И. Истоки славянского язычества. Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. Черновцы: Прут, 2002. С. 16–17, 32, 43–45.

⁴³ Там само. С. 44.

⁴⁴ Ерёменко В. «Кельтская вуаль» и зарубинецкая культура. Опыт реконструкции этнополитических процессов III–I в. до н.э. в Центральной и Восточной Европе. Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 1997. С. 103.

⁴⁵ Цветков С. Поход руссов на Константинополь в 860 г. и начало Руси. Санкт-Петербург: Блиц, 2010. С. 109–110.

⁴⁶ Кузьмин А. Об этнической природе варягов. Вопросы истории. 1974. № 11. С. 63; Його ж. Начало Руси. Тайны рождения русского народа. Москва: Вече, 2003. С. 305–306.

⁴⁷ Лелеков Л. К реконструкции раннеславянской мифологической системы. Советское славяноведение. 1973. № 1. С. 53.

не лише на деяких творах художнього мистецтва із Чорної могили. Вони є і в наборі предметів озброєння. Серед них, поряд із мечами західноєвропейських типів, рання, слабовигнута шабля – нововведення, яке прийшло до Східної Європи від кочівників євразійських степів; шоломи-шишаки, що мають, як помітив ще Д. Самоквасов, асирійські прототипи, нарешті, залишки кольчуг, що з'явилися на Сході та в Східній Європі раніше, ніж на Заході⁴⁸. Є припущення, що ці шоломи – хозарські, виготовлялися та використовувалися на території Хозарії в IX–X ст. (їхні прототипи відомі там ще з VIII ст.), звідки потрапили (як трофеї чи в інший спосіб) до нових власників⁴⁹. Такі сфероконічні шоломи, зараховані до «чернігівського типу» й часто золочені, продовжували використовуватися й надалі, аж до XIII ст., у країнах Східної й північної Центральної Європи, вони витіснили шлеми норманського типу, адже мали кращий захист від ударів зверху, що було важливо в умовах кінного бою⁵⁰. Їхнім прототипом є шоломи з Чорної могили.

Обговорюючи очевидне порушення зв'язків тогочасного Чернігова з древлянським Правобережжям Дніпра, учені відзначили, що замість очікуваного кружала для веретена з пірофілітового сланця, який добували біля Овруча, кружало з Чорної могили зроблене зі стінки лискованої посудини – салтівської, виготовленої алано-булгарським населенням на території Хозарського каганату. Салтівська серія вудил і псалій, аналогічних чорномогильським, також виглядає не лише наймасовішою, але й найдавнішою. Цей механізм керування конем, як і тип стремен, знайдених у Чорній могилі, прийшов у дружинну культуру Європи зі степів, разом із «хозарською» шаблею з Чорної могили⁵¹. Східноєвропейські шаблі походили від сарматського меча⁵².

Зібрана матерія, виявлена в шарі кострища, – шовк із золотими нитками. У 1990-х рр. М. Фехнер визначила його як іранський шовк⁵³, але існує версія про візантійське походження. Щоправда, в якій саме частині Візантійської імперії могла бути вироблена така тканина, достеменно невідомо, до того ж, навіть якщо золоті нитки мають візантійське походження, то вчені переконані, що вишивка була виконана десь при князівському дворі на території Русі⁵⁴.

На початку XX ст. шведський археолог Т. Арне зробив висновок, що більший меч із Чорної могили, який, вірогідно, належав самому князеві, відрізняється від аналогів зі Швеції та Норвегії й має давньоруське походження під впливом Сходу. На думку академіка Б. Рибаківа, цей тип меча виник у південноруських степах, поєднавши властивості західноєвропейського клинка з конструктивними вигодами салтівських шаблій й палаша⁵⁵. Однак пізніше цей меч порівнювали з англійськими аналогами. Зараз домінує остання версія. Інший меч було покладено юнакові. Поховання підлітка за почесним обрядом свідчить про його належність до чернігівської династії⁵⁶.

На східні традиції вказує й жарівня-курильниця на кострищі Чорної могили⁵⁷. Не варто забувати, що, за висновком археологів і мовознавців, виникнення племені сіверян було наслідком слов'яно-іранського симбіозу, в їхньому етногенезі присутній дуже потужний іранський компонент, а їхній етнізм має іранське або й індоарійське походження⁵⁸. На думку дослідників, десять серпів відповідають десяти місячним місяцям по 28 днів, що складає середню тривалість виношування дитини⁵⁹. Можливо, так закладалося відродження похованих. Значно складнішою є символіка дванадцяти відер, розташованих півколом, зверненим дугою на захід. На думку Д. Самоквасова, у відрах була смола, а Б. Рибаків, з урахуванням досліджень інших курганів, уважав, що вони наповнювалися медом чи ви-

⁴⁸ Чернецов А. Турий рог из Черной Могилы... С. 405.

⁴⁹ Папакін А., Безкоровайна Ю., Прокопенко В. Шоломи типу «Чорна Могила»: нові знахідки та проблема походження. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Київ: Левада, 2017. Вип. II. С. 53, 55–56.

⁵⁰ Кирпичников А. Древнерусское оружие. Москва–Ленинград: Наука, 1971. Вып. 3: Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. С. 26–27; Його ж. Раннесредневековые золоченые шлемы. Санкт-Петербург: ИПК Вести, 2009. С. 15, 19–22.

⁵¹ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могили. С. 11.

⁵² Мерперт Н. Из истории оружия племен Восточной Европы в раннем средневековье. *Советская археология*. 1955. № 23. С. 131–163.

⁵³ Фехнер М. Древнерусское золотное шитье X–XIII вв. в собрании Государственного Исторического музея. *Труды Государственного Исторического музея*. Москва, 1993. Вып. 82. С. 5.

⁵⁴ Орфинская О., Зозуля С. Текстиль из кургана Черная могила. *Российская археология*. 2020. № 4. С. 95.

⁵⁵ Arne T. La Suède et l'orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings. Uppsala: K.W. Appelberg, 1914. P. 31; Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 40.

⁵⁶ Шавелев С. Еще раз о бронзовом идоле из Черной могилы. *Ruthenica*. 2002. № 1. С. 123.

⁵⁷ Петрухин В. К началу истории русского искусства... С. 202, 218; Його ж. Начало этнокультурной истории Руси IX–XI вв. Смоленск–Москва: Русич; Гнозис, 1995. С. 171–172.

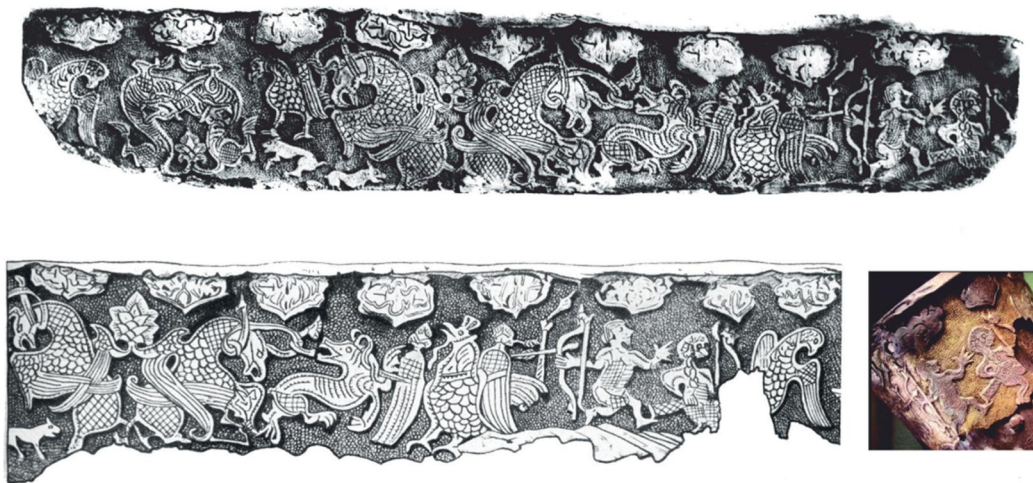
⁵⁸ Седов В. Древнерусская народность... С. 80; Иванов В., Топоров В. О древних славянских этнонимах (Основные проблемы и перспективы). *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры, 2000. Т. I. С. 428–430; Наливайко С. Таємниця розкриває санскрит. Київ: Просвіта, 2001. С. 10, 13.

⁵⁹ Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях... С. 138–139.

ном⁶⁰. Є припущення, що вони пов'язані з індоіранськими уявленнями про подорож на той світ⁶¹.

Ще однією ознакою скандинавського походження людей з Чорної могили часто вважають знайдені там роги для пиття. Срібне окуття турячих рогів маркувало соціальні й сакральні функції похованих можновладців. Такі келихи вказували на високий суспільний статус покійних. Бенкетними атрибутами у процесі норвезького йорда, шведської вейцли та руського полюддя маркувався статус правителя, що повністю відповідало києворуській системі «годування» князя, а це мало й сакральний сенс. Так показувалося, що князь мав право здійснювати жертвні узлиття⁶².

Уже В. Борн висунув тезу, що орнаментация ритонів є скандинавською й нагадує оздоблення різьбленого воза з Осеберга⁶³. Шведський археолог Х. Арбман розглядав це окуття як витвори скандинавського майстра, що жив у Русі й намагався вільно переробити східну орнаментацию, швидше за все, запозичену з персько-хозарського мистецтва, але результат вийшов не надто вдалим, бо східний орнамент був перероблений варварським чином, без необхідного почуття рівноваги й композиції⁶⁴ (мал. 2).

Мал. 2. Розгортка декору окуття. Промальовка фігур сюжетної композиції. Деталь окуття.

Для норманістів поле пошуків паралелей обмежене їхніми уявленнями про належність поховання скандинавам. Тлумачення зображень на основі скандинавської міфології запропонував О. Чернецов, який побачив там есхатологічні мотиви Рагнарьоку – «загибелі богів» і вовка Фенріра, від якого втікають антропоморфні персонажі⁶⁵. Однак морда вовка звернена не до них, а до грифона⁶⁶. А. Молчанов, який вважав, що похований у могилі однозначно був скандинавом, у свою чергу, заперечив, що антропоморфним персонажам загрожує небезпека, але побачив там скандинавський міф про шлюб бога моря Ньйорда та богині-лучниці Скаді⁶⁷. Ю. Шевченко приєднався до версії О. Чернецова, лишень вбачаючи у фігурках лучника Ульра й Хода чи Відара – старших богів, які пережили Рагнарьок⁶⁸. Причину зображення кінця світу на бенкетному кубку вони, утім, не пояснили.

Граф І. Толстой і Н. Кондаков гадали, що окуття змальовує східний сюжет полювання. Виріб було зроблено на місці, але він був копією оригіналу, східного в широкому сенсі слова. Зразком слугувала візантійська основа, яка сягала арабо-сирійських зразків і хи-

⁶⁰ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 28.

⁶¹ Васильевский И. О ритуальном календаре и верованиях... С. 139.

⁶² Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 12; Кулаков В. Питиевые рога балтов с декорированными деталями. *Исторический формат*. 2017. № 1–2. С. 130, 138, 140.

⁶³ Born W. Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei. *Seminarium Kondakovianum*. Prague: Institut Kondakov, 1932. Vol. V. P. 80–82.

⁶⁴ Arbman H. *Swear i österviking*. Stockholm: Natur och kultur, 1955. S. 91.

⁶⁵ Чернецов А. О языческой дружинной культуре Чернигова. *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.* Киев: Наукова думка, 1988. С. 147–151; Чернецов А. Турый рог из Черной Могилы... С. 408–409.

⁶⁶ Петрухин В. К начальной истории русского искусства... С. 204–205; Його ж. Начало этнокультурной истории Руси... С. 175–176.

⁶⁷ Молчанов А. О сюжете композиции на обкладке турьего рога из Черной могилы. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.» (15–18 апреля 1985 г.)*. Тезисы докладов. Чернигов: Черниговский областной педагогический институт им. Т. Шевченко, 1985. С. 67–69.

⁶⁸ Шевченко Ю. Княжна-амазонка в парном погребении Черной могилы. С. 12–13.

мерні оздобы якої сподобалися «північним варварам»⁶⁹. О. Щеглова вважала, що ріг із Чорної могили займає проміжкове місце між парадними візантійськими оліфантами зі слонової кістки, адже на ньому так само розгортається фриз зображень, і рогами з «варварських» дружинних могильників Х–ХІ ст. та синхронних їм скарбів. Вона теж схилилася до думки про копіювання з візантійської основи, порівнюючи з так званим рогом Лехеля із музею м. Ясберень (Угорщина)⁷⁰. При цьому забувається, що йдеться про пам'ятку, вшановувану угорськими аланами-ясами й тісно пов'язану з ранніми аланами, зображення на тому розі зіставляють зі скіфськими петрогліфами Східного Сибіру, танок відповідає осетинському танцеві сімд, танцівниця на ньому нагадує осетинку в традиційному вбранні, а арфіст – гравця на традиційному осетинському інструменті фандирі. Легенда про ріг Лехеля нагадує осетинський звичай посвячення вбивці вбитому, щоб він був його слугою на тому світі⁷¹. Тобто це радше пам'ятка іраномовного світу.

Угорський слід відзначав Н. Феттіх, який, попри це, вважав місцем виготовлення Середнє Подніпров'я⁷², а Д. Ласло вбачав там чудесне полювання двох братів із угорської легенди, коли стріли не влучають у чарівних тварин, а роги визнавав виробом чи то скандинава, який навчався в угорських ювелірів, чи то угорця, що працював на замовлення скандинавів⁷³. Однак витвори художнього ремесла Паннонії та суміжних територій так званої «епохи здобуття вітчизни» є специфічним різновидом прикладного мистецтва кочівників, що зазнали сильного впливу перських сасанідських зразків⁷⁴. В. Петрухін висунув версію про хозарський епічний мотив поразки сакрального правителя-кагана в боротьбі із суперником, пояснюючи це тривалими етнокультурними зв'язками Хозарії та Подніпров'я⁷⁵. Його припущення визнані непереконливими⁷⁶. С. Салмін хотів бачити в зображеннях фрагмент печенізького чи огузького епосу про героїчне сватання⁷⁷, хоча героїчне сватання притаманне й слов'янській епічній та казковій творчості.

Більшість дослідників таки схилиються до східного культурного впливу в окутті. Іраніст і мистецтвознавець Л. Лелеков уважав, що ці турячі роги в срібній оправі видають явний вплив більш ранніх зразків іранського кола, який ще потужніше проявився в Угорщині й Болгарії. Він знаходив паралелі зі скіфським та середньовічним перським мистецтвом. Зокрема, дослідник звернув увагу на зеркально-симетричних чудовиськ із хвостами, що зрослися в пальмету. Подібні композиції на тему взаємодій рослинних і тваринних форм життя або двох істот біля Світового дерева відомі ще в ранньому скіфському мистецтві. Схожий образ представлено на срібній платівці з Краснокутського кургану, де два коні з довгими язиками й у нашійниках ніби виростають зі спільного для них трилистника. Цей космологічний образ двох грифонів є в мистецтві Євразії пізнішої доби⁷⁸. Г. Корзухіна також зазначила, що орлина голівка, яка була на вістрі рогу з могили князівни Чорни⁷⁹, має східні витоки. Головки звірів та їхні протоми на кінці рогів відомі з глибокої давнини в Передній Азії та Середземномор'ї, у Середній Азії, на Балканах, у причорноморських степах скіфського часу. У согдійців кубки з головами тварин дожили до VIII ст. н.е.⁸⁰

Слов'янське тлумачення композиції підтримував Б. Рибаків, який при цьому теж сумлінно відзначав іранські мистецькі впливи. За основу інтерпретації зображень він узяв чернігівську билину про Івана Годиновича, який одружується з донькою правителя Черні-

⁶⁹ Кондаков Н. Русские клады: исследование древностей великокняжеского периода. Санкт-Петербург: Тип-я Главного управления уделов, 1896. Т. I. С. 14–20; Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург: Тип-я Министерства Путей Сообщения, 1897. Вып. 5: Курганные древности и клады домонгольского периода. С. 16–19.

⁷⁰ Щеглова О. О возможном прототипе изображений на оковках большого рога из Черной могилы. *STRATUM + Петербургский археологический вестник*. Санкт-Петербург–Кишинев, 1997. С. 251.

⁷¹ Исаенко А. Отчего треснул рог Лехеля? *Кавказ*. 1993. № 1. С. 10–11; Його ж. Миграции североиранцев в Румынию, на Средний Дунай и в Венгрию. *Кавказ и цивилизации Востока в древности и средневековье (Международный сб. науч. тр.)*. Владикавказ: Изд-во СОГУ, 1993. С. 159–160; Калоев Б. Венгерские аланы (ясы). *Историко-этнографический очерк*. Москва: Наука, 1996. С. 235–236.

⁷² Fettich N. Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn. Budapest: Magyar Történeti Múzeum, 1937. S. 199.

⁷³ László G. The art of the migration period. Budapest: Corvina press, 1974. P. 98.

⁷⁴ Чернецов А. Турый рог из Черной Могилы... С. 404.

⁷⁵ Петрухин В. К начальной истории русского искусства... С. 210–216; Його ж. Начало этнокультурной истории Руси... С. 184–192.

⁷⁶ Щеглова О. О возможном прототипе изображений на оковках большого рога... С. 249.

⁷⁷ Салмин С. Кан-Гуралли, Дунай-богатырь и рог из Черной могилы. *Археология и история Пскова и Псковской земли*. Москва–Псков: ИА РАН, 2017. Вып. 32. С. 280–286.

⁷⁸ Лелеков Л. Искусство Древней Руси и Восток. Москва: Советский художник, 1978. С. 90–91, 124; Його ж. История некоторых сюжетов древнерусского искусства. *Художественное наследие: хранение, исследование, реставрация*. 1981. № 7 (37). С. 214.

⁷⁹ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 45.

⁸⁰ Корзухина Г. Турьи рога черниговских курганов. *В камне и в бронзе. Сб. ст. в честь А. Песковой*. Санкт-Петербург: ИИМК РАН; ООО «Невская Книжная Типография», 2017. С. 632.

гова Настасьєю чи Марією і відстоює свій шлюб від зазіхань Коцця Безсмертного (Коцця Трипетовича). Цей підхід, значно переконливіший за есхатологічні тлумачення, має дві чітко виражені складові: фольклорну та ритуально-календарну. У биліні Коццій намагається застрелити віщого птаха – ворона, голуба та голубкою чи лебедів, які пророкують йому нещастя. Настасья подає йому стріли. Однак випущена стріла завдяки Божому велінню чи характерницькому замовлянню Івана влучає в самого Коцця й убиває його. Тіло Коцця дістається вовкам. Б. Рибаків писав, що на окутті рога є і віщий птах, і дівчина, яка подає лук і стріли Коццю, і сам Коццій з луком у руці, що біжить до віщого птаха, і стріла, що летить у потилицю Коццеві, і вовк. На його думку, на ритуальному розі зображено давній міф про смерть казково-билинного Коцця Безсмертного та про звільнення від його влади Анастасії Прекрасної, пов'язаної в казках з розквітом весняно-літньої природи. Орел на ньому – стародавній герб Чернігова. Можливо, що рік призначався для урочистостей на день літнього сонцестояння. При цьому Б. Рибаків помітив виразний вплив сасанідського й аланського мистецтва, а також образи з іранської міфології, зокрема вже згаданих грифонів⁸¹. Дослідник також спостеріг іранське походження рослинного декору на іншому розі⁸².

Ще в скіфському мистецтві виразно проступала ритуальна роль рогів-ритонів. За Середньовіччя турячі роги-ритони були обов'язковою приналежністю урочистих напівритуальних бенкетів і виступали атрибутом слов'янських богів як символ благоденства⁸³. Навіть О. Щеглова змушена була визнати, що в слов'янському язичництві роги відведена досить важлива роль, про яку можна було судити з того, що рік – майже єдина приналежність подоб слов'янських богів, зафіксована й писемними джерелами. Це, зокрема, ідоли в Калюсі, Ставчанах і понад Збручем, зображення людини з рогом і молотом у піднятих руках на моравському поясному наконечнику IX ст. з Микульчиць (Велика Моравія)⁸⁴. До сказаного нею про роги-ритони В. Фомін⁸⁵ додав матеріал, який виводить на ту спільність, де виготовлення таких спеціальних посудин практикувалося століттями: в одній із контин південнобалтійського слов'янського Щетина зберігалися, підкреслюється в Гербордовому життєписі Оттона Бамберзького, «на честь їхніх богів і заради їх прикрашання позолочені й прикрашені дорогоцінним камінням роги диких биків»⁸⁶. Ріг для пиття відомий як основний атрибут бога Світовида з острова Рюген. Саксон Грамматик свідчить, що той у правій руці «тримає рік, ретельно виконаний з різного роду металів», який жрець «щороку мав звичай наповнювати чистим вином, намагаючись за властивостями рідини передбачити, яким буде врожай наступного року», – тобто рік був символом влади та достатку⁸⁷. Фігура, зображена на рельєфах Альтенкірхена і Бергена, які можуть бути надгробними плитами рюгенських князів кін. XII – поч. XIII ст., тримає в руці рік для пиття, відомий як основний атрибут Світовида. Тим самим божество та князь були об'єднані в поморян одним символом влади. А з огляду на те, що нащадок поморських князів поморанський герцог Вартислав V в 1364 р. наказав величезні роги вбитого ним зубра опрацювати в срібло і золота, причому один із них був наданий церкві в Камміні, «щоб його зберігали там, як святиню», а інший залишився в роду герцога⁸⁸, видно, що виготовлення рогів-ритонів довго існувало на землях південнобалтійських слов'ян. Це саме слід сказати й про династію Рюриковичів. Зокрема, Іван III 1486 р. надіслав псковичам турячий рік, окутий золотом⁸⁹.

Археолог Г. Корзухіна, попри елементи північного мистецтва, гадала, що чернігівські роги зроблені в Русі⁹⁰. Український археолог Р. Орлов звернув увагу, що в руках персонажі тримають складноскладові луки «сасанідського» типу – інсигнії влади в іранській традиції. Зображення в цілому він тлумачив збереженими з давнини й дуже живучими уявленнями про сакральну природу князівської влади. При цьому Р. Орлов зазначав, що слов'янські уявлення про інститут князівської влади, включаючи її атрибути, з огляду на іконографію окуття великого ритону з Чорної могили, близькі іранським. Цей факт учений

⁸¹ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 49–51; Його ж. Язычество древней Руси. С. 317, 329–347, 771.

⁸² Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 47.

⁸³ Там само. С. 45; Рыбаков Б. Язычество древней Руси. С. 330; Седов В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва: Наука, 1982. С. 254; Седов В. Древнерусская народность... С. 211.

⁸⁴ Щеглова О. О возможном прототипе изображений на оковках большого рога... С. 250.

⁸⁵ Фомин В. Антиномизм: Наука против лжи. В 2-х т. Москва: Концептуал, 2025. Т. 2. С. 115.

⁸⁶ Жизнеописание Оттона Бамбергского в церковных сочинениях и преданиях / Пер. с лат., исследование и комментарии А. Досаева, О. Кутарева. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2021. С. 351.

⁸⁷ Саксон Грамматик. Деяния данов. С. 213–214.

⁸⁸ Hering [H.] Das Trinkhorn Herzog Wartislav's V. *Baltische Studien*. Stettin, 1832. Bd 1. S. 373; Ганина Н. Мифология власти у рюгенских славян. *Предания и мифы о происхождении власти эпохи Средневековья и раннего Нового времени*. Мат. конф. Москва: Индрик, 2010. С. 36–37; Ганина Н. Тайны рюгенских славян. *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*. 2015. Вып. 2 (18). С. 70, 73.

⁸⁹ Рыбаков Б. Древности Чернигова. С. 43.

⁹⁰ Корзухина Г. Турьи рога черниговских курганов. С. 632.

пояснював вірогідною слов'янізацією груп іраномовного населення на території стародавньої Чернігівщини⁹¹.

Закінчення в наступному номері.

References

- Arbman, H. (1955). *Svear i österviking* [Swords in the oystercatcher]. Stockholm, Sweden.
- Arne, T. (1914). *La Suède et l'orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings* [Sweden and the East, archaeological studies on the relationship between Sweden and the East during the Viking age]. Uppsala, Sweden.
- Born, W. (1932). *Das Tiergeflecht in der nordrussischen Buchmalerei* [The animal motif in northern Russian illuminated manuscripts]. *Seminarium Kondakovianum*, V, P. 80–82. Prague, Czech Republic.
- Chernetsov, A. (1988). *O yazycheskoi družynnoi kulture Chernykhova* [On the pagan warrior culture of Chernihiv]. *Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.* [Chernigov and its surroundings in the 9th–13th centuries]. P. 143–152. Kyiv, Ukraine.
- Chernetsov, A. (2024). *Turiy rog iz Chernoy Mogily (opyt interpretatsii dekora)* [The Turian horn from the Chorna mohila (an attempt at interpreting the decoration)]. *Istoriya, arkhеologiya i etnografiya Kavkaza – History, archaeology and ethnography of the Caucasus*, 20, 2, P. 398–416.
- Dosaev, A., Kutarev, O. (Ed.). (2021). *Zhyzniepisaniye Ottona Bambergskoho v tserkovnykh sochine-niyakh i predaniyakh* [The life story of Otto of Bamberg in church writings and legends]. Saint Petersburg, Russia.
- Erlikhman, V. (Trans.). (1995). *Mabinogion: Volshebnyie lehendy Uelsa* [Mabinogion: The magical legends of Wales]. Moscow, Russia.
- Fechner, M. (1993). *Drevnerusskoye zolotoye shitye X–XIII vv. v sobranii Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya* [Old Ruthenian gold embroidery of the 10th–13th c. in the collection of the State Historical museum] *Trudy Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeya – Proceedings of the State Historical museum*, 82, P. 3–21. Moscow, Russia.
- Fettich, N. (1937). *Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn* [The metal art of the land-grabbing Hungarians]. Budapest, Hungary.
- Fomin, V. (2025). *Antinormanizm: Nauka protiv lzhy* [Anti-Normanism: Science against lies], 2. Moscow, Russia.
- Ganina, N. (2015). *Tayny ryugenskikh slavyan* [Secrets of Rügen Slavs]. *Studia Slavica et Balkanica Petropolitana*, 2 (18), P. 65–81.
- Isayenko, A. (1993). *Migratsii severoirantsev v Rumyniyu, na Sredniy Dunay i v Vengriyu* [Migrations of Northern Iranians to Romania, the Middle Danube and Hungary]. *Kavkaz i tsivilizatsii Vostoka v drevnosti i srednevekov'ye (Mezhvuzovskiy sbornik nauchnykh trudov)* [The Caucasus and civilizations of the East in Ancient Times and the Middle Ages (Interuniversity collection of scientific papers)]. P. 159–202. Vladikavkaz, Russia.
- Isayenko, A. (1993). *Otchego tresnul rog Lekhela?* [Why did Lehel's horn crack?]. *Kavkaz – Caucasus*, 1, P. 10–11. Vladikavkaz, Russia.
- Ivanov, V., Toporov, V. (2000). *O drevnikh slavyanskikh etnonimakh (Osnovnyye problemy i perspektivy)* [On ancient Slavic ethnonyms (Main problems and prospects)]. *Iz istorii russkoy kultury* [From the history of Russian culture]. P. 413–440. Moscow, Russia.
- Kainov, S. (2019). «Bolshoy» mekh iz Chornoy mogily (predvaritelnyye itogi novogo etapa izucheni-ya) [The “Big” sword from the Chorna mohyla (preliminary results of a new stage of study)]. *Zemlya nasha velika i obil'na... sbornik statey, posvyashchennyy 90-letiyu A.N. Kirpichnikova* [Our land is great and abundant... a collection of articles dedicated to the 90th anniversary of A.N. Kirpichnikov]. P. 125–139. Saint Petersburg, Russia.
- Kondakov, N. (1896). *Russkiye klady: issledovaniye drevnostei velikokniazheskogo perioda* [Russian treasures: a study of antiquities from the Grand Duchy period]. Saint Petersburg, Russia.
- Korzukhina, G. (2017). *Turiy roga chernigovskikh kurganov* [Aurochs' horns of Chernihiv burial mounds]. *V kamne i v bronzе. Sbornik statey v chest' Anny Peskovoy* [In Stone and Bronze. A Collection of Articles in Honour of Anna Peskova]. P. 620–646. Saint Petersburg, Russia.
- Kulakov, V. (2017). *Pityevyye roga baltov s dekorirovannymi detal'yami* [Baltic drinking horns with decorated details]. *Istoricheskiy format – Historical format*, 1–2, P. 127–150.
- Kuzmyn, A. (1974). *Ob etnicheskoi prirode variagov* [On the ethnic nature of Varangians]. *Voprosy istorii – Questions of history*, 11, P. 576–620.
- Kuzmin, A. (2003). *Nachalo Rusi. Tayny rozhdeniya russkogo naroda* [The origin of Rus. Secrets of the birth of the Ruthenian people]. Moscow, Russia.
- Kyrpychnykov, A. (1971). *Drevnerusskoe oruzhye*, issue 3. *Dospekh, kompleks boevykh sredstv IX–XIII vv.* [Old Rus weapons. Iss. 3. Armour, combat equipment of the 9th–13th c.]. Moscow–Leningrad, Russia.
- László, G. (1974). *The art of the migration period*. Budapest, Hungary.
- Lelekov, L. (1973). *K rekonstruktsii ranneslavianskoi mifologicheskoi systemy* [On the reconstruction of the early Slavic mythological system]. *Sovetskoe slavianoovedeniye – Soviet slavic studies*, 1, P. 52–59.
- Lelekov, L. (1978). *Iskusstvo Drevnei Rusi i Vostok* [Art of Ancient Rus and the East]. Moscow, Russia.

⁹¹ Орлов Р. Художественный металл Чернигова (семантика оковки из Черной Могилы). *Чернигов и его округа в IX–XIII вв.: Сб. науч. тр.* Киев: Наукова думка, 1988. С. 157, 163–164.

- Lelekov, L. (1981). Istoriya nekotorykh suzhetov drevnerusskogo iskusstva [The history of certain themes in ancient Russian art]. *Khudozhestvennoe nasledie: khraneniye, issledovaniye, restavratsiya – Artistic heritage: preservation, research, restoration*, 7 (37), P. 213–225.
- Lushin, V. (2019). K voprosu o date Chernoy mogily [On the date of the Chorna mohyla]. *Istoriya. Arkheologiya. Kul'tura. Materialy i issledovaniya* [History. Archaeology. Culture. Materials and Research], P. 21–33. Zimovniki, Russia.
- Merpert, N. (1955). Iz ystoryy oruzhya plemen Vostochnoi Evropy v rannem srednevekovye [From the history of weapons of the tribes of Eastern Europe in the early Middle Ages]. *Sovetskaia arkheologiya – Soviet archaeology*, 23, P. 131–163.
- Molchanov, A. (1985). O suzhete kompozitsyi na obkladke turyeho roha yz Chernoi mogily [On the subject of the composition on the cover of the hunting horn from the Chorna mohyla]. *Istoriiko-arkheologicheskii seminar «Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.» (15–18 aprelya 1985 g.)*. Tezisy dokladov [Historical and Archaeological Seminar Chernihiv and Its Regions in the 9th–13th Centuries (April 15–18, 1985). Abstracts]. P. 67–69. Chernihiv, Ukraine.
- Motsya, O. (1993). Naselennya Pivdenno-Ruskykh zemel IX–XIII st. (Za materialamy nekropoliv) [Population of the South Rus lands in the 9th–13th c. (based on necropolis data)]. Kyiv, Ukraine.
- Musin, A. (2012). Skandinavskoye yazychestvo na Vostoke po dannym arkheologii: obshcheye i osobennoye [Scandinavian paganism in the East according to archaeology: general and specific], *Rossiyskiy arkheologicheskii yezhegodnik – Russian archaeological yearbook*, 2, P. 555–602.
- Nefodov, V. (2012). Ranniye etapy politogeneza na territorii Smolenskoy zemli (konets IX – pervaya pol. XI v.) [Early stages of Politogenesis on the territory of the Smolensk land (the end of the 9th – the first half of the 11th c.)]. *Severnaya Rus i problemy formirovaniya Drevnerusskogo gosudarstva. Sbornik materialov mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii (Vologda-Kirillov-Belozersk 6–8 iyunya 2012 g.)* [Northern Rus and Problems of the Formation of the Old Russian State. Collection of materials of the international scientific conference (Vologda-Kirillov-Belozersk, June 6–8, 2012). P. 89–113. Vologda, Russia.
- Orfinskaya, O., Zozulya, S. (2020). Tekstil iz kurgana Chernaya mogila [Textiles from the mound Chernaya mogila]. *Rossiyskaya arkheologiya – Russian archaeology*, 4, P. 87–97.
- Orlov, R. (1988). Khudozhestvennyi metall Chernigova (semantika okovki iz Chernoi Mogily) [Artistic metalwork of Chernihiv (semantics of metalwork from Chernaya mogila)]. *Chernigov i yego okrug v IX–XIII vv.* [Chernigov and its surroundings in the 9th–13th centuries]. P. 152–165. Kyiv, Ukraine.
- Papakin, A., Bezkorovaina, Yu., Prokopenko, V. (2017). Sholomy typu «Chorna Mohyla»: novi znakhidky ta problema pokhodzhennia [Helmets of the “Chorna Mohyla” type: new finds and the problem of origin]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy – Scientific bulletin of the National museum of the history of Ukraine*, II, P. 45–56. Kyiv, Ukraine.
- Parkhomenko, V. (1927). Kniaz Chornyi (Do pytannia pro dobu Siverianskoi kolonizatsii Podesennia) [Prince Chornyi (On the question of the era of Siverian colonisation of Podillia region)]. *Yubileyny sbirnyk na poshanu akademika Dmytra Yvanovycha Bahaliya z nahody simdesyatyoi richnytsi zhyttya ta pyadesyatykh rokovyn naukovo diyalnosti* [Jubilee collection in honor of Academician Dmytro Ivanovych Bahaliy on the occasion of the seventieth anniversary of his life and fiftieth anniversary of his scientific activity]. P. 379–382. Kyiv, Ukraine.
- Paul, A. (2015). Baltiyskiye slavyane: ot Rerika do Starigarda [Baltic Slavs: from Rerik to Starigard]. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (1995). K nachalnoy istorii russkogo iskusstva. Riton iz Chornoy mogily i tyurksko-iranskaya traditsiya [On the initial history of Russian art. Rhyton from the Chorna mohyla and the Turkic-Iranian tradition]. *Etnozykovaya i etnokulturnaya istoriya Vostochnoy Yevropy* [Ethnolinguistic and Ethnocultural History of Eastern Europe], P. 201–230. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (1998). Bolshyye kurgany Rusi i Severnoy Yevropy. K probleme etnokulturnykh svyazey v rannesrednevekovyy period [Large burial mounds of Rus and Northern Europe. On the problem of ethnocultural ties in the Early Medieval period]. *Istoricheskaya arkheologiya. Traditsii i perspektivy. K 80-letiyu so dnya rozhdeniya D.A. Avdusina* [Historical Archaeology. Traditions and Prospects. On the 80th Anniversary of D.A. Avdusin's Birth]. P. 361–369. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (2000). Drevnyaya Rus. Narod. Knyazya. Religiya [Ancient Rus. People. Princes. Religion]. *Iz istorii russkoy kultury* [From the History of Russian Culture], I. *Drevnyaya Rus* [Ancient Rus]. P. 11–410. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (2011). Obychay «vtorichnogo» pogrebeniya i khristianizatsiya yazycheskikh praviteley v Severnoy i Vostochnoy Yevrope: ot Satton-Hoo do Kiyeva [The custom of “secondary” burial and the Christianization of pagan rulers in Northern and Eastern Europe: from Sutton Hoo to Kyiv]. *Visy druzhby. Sbornik statey v chest T.N. Dzhakson* [Friendship Visur. A Collection of Articles in Honour of T.N. Jackson]. P. 339–344. Moscow, Russia.
- Petrukhin, V. (2013). Rus v IX–X vv. Ot prizvaniya varyagov do vybora very [Rus in the 9th–10th c. From the calling of the Varangians to the choice of faith]. Moscow, Russia.
- Rusanova, I. (2002). Istoki slavyanskogo yazychestva. Kultovyie sooruzheniya Tsentralnoy i Vostochnoy Yevropy v I tys. do n.e. – I tys. n.e. [Origins of Slavic paganism. Religious buildings of Central and Eastern Europe in the 1st millennium BC – 1st millennium AD]. Chernivtsi, Ukraine.
- Rybakov, B. (1949). Drevnosti Chernigova [Antiquities of Chernihiv]. *Materyaly i issledovaniya po arkheologii SSSR – Materials and research on archaeology in the USSR*, 11, I, P. 7–102. Moscow and Leningrad, Russia.
- Rybakov, B. (1987). Yazychestvo drevnei Rusi [Paganism of Ancient Rus]. Moscow, Russia.

Salmin, S. (2017). Kan-Turali, Dunay-bogatyr i rog iz Chernoy mogily [Qan-Turali, Dunay the Bogatyr and the horn from the Chorna mohyla]. *Arkheologiya i istoriya Pskova i Pskovskoy zemli – Archaeology and history of Pskov and the Pskov land*, 32, P. 280–286. Moscow–Pskov, Russia.

Samokvasov, D. (1908). Mogily russkoi zemli [Graves of the Rus land]. Moscow, Russia.

Sedov, V. (1982). Vostochnyye slaviane v VI–XIII vv. [Eastern Slavs in the 6th–13th c.]. Moscow, Russia.

Sedov, V. (1999). Drevnerusskaya narodnost: Istoriko-arkheologicheskoye issledovaniye [Old Ruthenian nationality: Historical-archaeological research]. Moscow, Russia.

Shafonskiy, A. (1851). Chernigovskogo namestnichestva topograficheskoe opysanye s kratkim geograficheskim i istoricheskim opisaniem Malyia Rossii, iz chastei koei onoe namestnichestvo sostavleno, sochnionnoe deistvitelnym statskim sovetnikom i kavalerom Afanasiem Shafonskim. S chetyrmia geograficheskimi kartami. V Chernigove, 1786 g. [Topographical description of the Chernigov governorate with a brief geographical and historical description of Little Russia, from parts of which the governorate is composed, composed by actual state councillor and knight Afanasy Shafonsky. With four geographical maps. Chernihiv, 1786]. Kyiv, Ukraine.

Shchhavelev, A. (2013). Zametki o detalyakh pogrebeniya v kurgane «Chernaya mogila» [Notes on details of the burial in the “Chernaya mogila” mound]. *Slovyany i Rus: arkheolohiya ta istoriya. Zbirka prats na poshanu diysnoho chlena Natsionalnoyi akademii nauk Ukrayiny Petra Petrovycha Tolochka z nahody yoho 75-richchya* [Slavs and Rus: Archaeology and History. Collection of Works for full member of the National Academy of Sciences of Ukraine Petro Petrovych Tolochko for the Benefit of His 75th Birthday]. P. 353–355. Kyiv, Ukraine.

Shchhavelev, A., Shchhavelev, S. (2001). Chernaya mogila [Chorna mohyla]. *Voprosy istorii – Questions of history*, 2, P. 134–141.

Shchhavelev, S. (2002). Yeshche raz o bronzovom idole iz Chernoy mogily [Once again about the bronze idol from Chorna mohyla]. *Ruthenica*, 1, P. 118–127.

Shcheglova, O. (1997). O vozmozhnom prototipe izobrazheniy na okovkakh bolshogo roga iz Chernoy mogily [On a possible prototype of images on the ferrules of the large horn from Chorna mohyla]. *STRATUM + Peterburgskiy arkheologicheskii vestnik – STRATUM + Petersburg archaeological bulletin*, P. 246–257.

Shevchenko, Yu. (1999). Knyazhna-amazonka v parnom pogrebenii Chernoy mogily [Amazon-princess in the double burial of the Chorna mohyla]. *Sbornik Muzeia antropologii i etnografii – Collection of the Museum of anthropology and ethnography*, XLVII, P. 9–22. Saint Petersburg, Russia.

Shrei, K., Feshovets, O. (Ed.). (2012). Beovulf [Beowulf]. Lviv, Ukraine.

Shyshlina, N., van der Plikht, Y., Sevastyanov, S., Kuznetsova, O., Murasheva, V., Kainov, S., Zozulya, S., Shevtsov, O. (2017). Radiouglerodnoye AMSdatirovaniye eksponatov Istoricheskogo muzeya: rezultaty i obsuzhdeniye [Ams-dating of the historical museum artefacts: results and discussion]. *Izvestiya Samarskogo nauchnogo tsentra Rossiyskoy akademii nauk – Bulletin of the Samara scientific center of the Russian academy of sciences*, 19, 3 (2), P. 398–405.

Sturluson, S. (1970). Mladshaia Edda [The Younger Edda]. Leningrad, Russia.

Sturluson, S. (1980). Krug Zemnoi [Circle of the Earth]. Moscow, Russia.

Tolkien, J. R.R. (2006). Professor i chudovishcha [The professor and monsters]. Saint Petersburg, Russia.

Tolstoi, I., Kondakov, N. (1897). Russkiye drevnosti v pamiatnykh yskusstva [Russian antiquities in art monuments]. Saint Petersburg, Russia.

Tsvetkov, S. (2010). Pokhod russov na Konstantinopol v 860 g. i nachalo Rusi [The Ruthenians' campaign to Constantinople in 860 and the origin of Rus]. Saint Petersburg, Russia.

Vasylevskiy, Y. (2006). O ritualnom kalendare i verovaniyakh v dokhristianskoy Rusi: (Po arkheologicheskim materialam kurgana Chornaya Mogila) [On the ritual calendar and beliefs in pre-Christian Rus: (Based on archaeological materials of the Chorna mohyla mound)]. *Arkheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii – Archaeology, ethnography and anthropology of Eurasia*, 2 (26), P. 137–144.

Yeriomenko, V. (1997). «Keltskaya vual» i zarubinskaya kultura. Opyt rekonstruktsii etnopoliticheskikh protsessov III–I v. do n.e. v Tsentralnoy i Vostochnoy Yevrope [“Celtic veil” and the Zarubintsy culture. An attempt to reconstruct ethnopolitical processes of the 3rd–1st c. BC in Central and Eastern Europe]. Saint Petersburg, Russia.

Zheliezniak, I., Korepanova, A., Masenko, L., Stryzhak, O. (Comp.). (1985). Etymologichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoi Rusi [Etymological dictionary of chronicle geographical names of Southern Rus]. Kyiv, Ukraine.

Семененко Марина Миколаївна – магістр спеціальності «Педагогіка та методика середньої освіти. Історія», дослідниця, підприємниця та депутат Чернігівської міської ради, директор ТОВ «КЕЙРІН» (вул. Ділова, 5/2, Київ, 03150).

Semenenko Maryna – master's degree in the specialty “Pedagogy and methodology of secondary education. history”, researcher, entrepreneur and member of the Chernihiv city council, director of «KEIRIN» LLC (5/2 Dilova str., Kyiv, 03150).

E-mail: marinamysenko@gmail.com

Рахно Костянтин Юрійович – доктор історичних наук, старший дослідник, провідний науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному (вул. Партизанська, 102, с. Опішне, Полтавська обл., Україна).

Rakhno Kostyantyn – Doctor of Historical Sciences, senior researcher, leading researcher of the National Museum of Ukrainian Pottery in Opishne (102 Chornovola str., village of Opishne, Poltava Region, Ukraine).

E-mail: krakhno@ukr.net

Дата подання: 23 травня 2025 р.

Дата затвердження до друку: 2 жовтня 2025 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Семененко, М., Рахно, К. Елементи східної культури в чернігівській Чорній могилі. Частина перша. *Сіверянський літопис*. 2025. № 5. С. 5–19. DOI: 10.58407/litopis.250501.

Цитування за стандартом APA

Semenenko, M., Rakhno, K. (2025). Elementy shkidnoi kultury v chernihivskii Chornii mohyli. Chastyna persha [Elements of Eastern culture in the Chorna mohyla in Chernihiv. The first part]. *Siverianskyi li-topys – Siverian chronicle*, 5, P. 5–19. DOI: 10.58407/litopis.250501.

